

دانشگاه بین‌المللی امام خمینی

IMAM KHOMEINI
INTERNATIONAL UNIVERSITY

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)
دانشکده علوم و تحقیقات اسلامی
گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی

پایان نامه جهت دریافت درجه کارشناسی ارشد (M.A)
گرایش: فقه و مبانی حقوق اسلامی

عنوان:

بررسی قواعد: علی‌البد، اتلاف و تسبیب، با رویکردی بردیدگاه
امام خمینی (ره)

استاد راهنما:

دکتر اسدالله لطفی

استاد مشاور:

دکتر حسین نمازی فر

نگارش:

صالح سعادت

تقدیم بہ مادر آئینہ ما، بانوی آفتاب، حضرت فاطمہ می زہرا (س)

,

سلالہ پاکش امام خمینی (ره)

,

...::: تقدیم بہ پدر و مادر عزیزم :::...

آنان کہ راستی قائم در سگستی قاتلان تجلی یافت.

در برابر وجود کرامیشان زانوی ادب بر زمین می زخم و بادلی ملو از

عشق، محبت و خضوع

بردستان بوسہ می زخم.

سپاسگزاری

سپاس و درود فراوان آن خدای راسخ است که چراغ توفیق و سعادت در سر راهم قرار داد تا بتوانم پژوهشی را که در مقابل دریای بیکران علم و دانش استادان گرانمایه، سرمایه ای ناچیز است به تمام برسانم.

از زحمات بی شائبه، راهنمایی های ارزنده و مساعدت های استاد گرانقدر جناب آقای دکتر اسدالله لطفی که همیشه در تمام مشکلات و سختی های مرا یاری کردند کمال تشکر را دارم.

همچنین از جناب آقای دکتر حسین نازی فر که در پیشبرد کارهای علمی حکم شایانی نمودند، قدر دانی می کنم.

و ضمناً از زحمات جناب آقای دکتر مهدی رهبر که همیشه در همه مراحل علمی و اخلاقی یاریگر بنده بودند نیز نهایت تشکر و قدر دانی را دارم.

در پایان از پرسل کتابخانه سی دانشگاه امام خمینی (ره) و تمامی دوستان و عزیزانی که در انجام این رساله، مریاری نمودند تشکر و قدر دانی می نمایم.

چکیده

مسئولیت مدنی به معنای الزام به جبران ضرر و زیانی است که شخص با فعل یا ترک فعل خود به صورت مستقیم یا غیر مستقیم به دیگری وارد کرده است و در هر موردی که شخص موظف به جبران خسارت دیگری باشد در برابر او مسئولیت مدنی دارد و یا به عبارتی در قبال او ضامن است. بنابراین مسئولیت مدنی هنگامی به وجود می آید که شخصی ملزم به ترمیم نتایج خساراتی باشد که به دیگری وارد کرده است.

در حقوق اسلامی به جای مسئولیت از واژه ضمان و تضمین استفاده می شود و هدف اصلی از ایجاد مسئولیت و ضمان جبران زیان های وارده و برقراری قسط و عدالت اسلامی است، به طور کلی احکام اسلامی از مصالح عموم مردم در زمینه های مختلف دنیوی و اخروی، حمایت و جانبداری می کند و از مجموع مقررات اسلامی بر می آید که حقوق اسلام، ضمن حمایت از جان و مال آبرو و کلیه حقوق شهروندان همه را نیز به رعایت این حقوق مکلف کرده است.

حقیقت ضمان به اعتبار منبع و سبب، گاه قهری و گاه عقدی است، اگر سبب ایجاد تعهد به مالی، خارج از عقد بوده باشد، اصطلاحاً در این امور ضمان قهری به کار می رود و مقصود از این نوع ضمان عبارت است از مسئولیت انجام امری یا جبران ضرری که بدون هرگونه قرارداد و عقد بین افراد به طور قهری و به حکم شرع و قانون حاصل می شود.

و مقصود از ضمان عقدی، ضمان ناشی از قرارداد است که عبارت از تعهد به پرداخت خسارتی است که در نتیجه تخلف از مفاد قرارداد خصوصی یا عدم اجرای آن حاصل می شود.

ضمان قهری، اسبابی دارد که موجب ضمان می شود که در فقه تحت عنوان "عناوین ضمان قهری" مطرح شده که برخی از این اسباب عبارتند از: اتلاف، غرور، تعدی و تفریط، تلف قبل از قبض و ضمان ید و ... که در این پایان نامه ما در صدد بررسی سه مورد از این اسباب هستیم که عبارتند از: ضمان ید و اتلاف و تسبیب.

کلید واژه: ضمان ید، اتلاف و تسبیب.

فہرست مطالب

مقدمہ: ۱.....

فصل اول: قاعدہ: نھان ید (علی الید)

۱-۱-۱: ید: ۷.....

۱-۱-۲: اخذ: ۹.....

۱-۱-۳: ادا: ۱۰.....

- تنبیہ: ۱۱.....

۲-۱: مستندات قاعدہ

۱-۲-۱: ناء عطلاء: ۱۳.....

۲-۲-۱: سیرہ مسلمین: ۱۳.....

۳-۲-۱: قاعدہ احترام: ۱۳.....

۴-۲-۱: روایت: ۱۴.....

۳-۱: مفاد حدیث: ۱۹.....

۴-۱: متعلق علی الید: ۲۱.....

۵-۱: دلالت قاعدہ برید مرکب و منضم

۱-۵-۱: ید مرکب: ۲۴.....

۱-۵-۲: ید منضم ۲۶

۱-۶: شرایط تحقق ضمان

۱-۶-۱: استیلاء ۲۷

۱-۶-۲: متعلق بودن ارزش به مال یا حق تحت تصرف ۲۷

۱-۶-۳: مال مأخوذه باید متعلق به غیر باشد ۲۸

۱-۶-۴: استیلاهی شخص بر مال یا حق دارای ارزش غیر باید بدون اجازه یا بدون مجوز شرعی باشد ۲۸

۱-۷: قلمرو قاعده

۱-۷-۱: دخالت عمد و جهل ۳۰

۱-۷-۲: فاعلیت و علیت در تلف ۳۱

۱-۷-۳: شمول روایت نسبت به اوقاف خاصه و عامه ۳۲

۱-۷-۴: شمولیت قاعده در صغر و جنون ۳۳

۱-۷-۵: ید اسین ۳۷

۱-۸: ضمان عین و مثل و قیمت ۳۹

۱-۹: ضمان منافع

۱-۹-۱: منافع مستوفات ۴۷

۱-۹-۲: منافع غیر مستوفات ۴۷

۱-۹-۳: اشکالات برضمان منافع..... ۵۰.....

۱-۹-۴: منافع انسان..... ۵۲.....

۱-۹-۵: منافع متعدد..... ۵۵.....

۱-۱۰: تعاقب ایدی

۱-۱۰-۱: رابطه مالک با غاصبین..... ۶۰.....

۱-۱۰-۲: رابطه غاصبین با یکدیگر..... ۶۱.....

۱-۱۱: راههای خروج ازضمان

۱-۱۱-۱: بازگرداندن اصل مال در صورت موجود بودن آن..... ۶۳.....

۱-۱۱-۲: جبران خسارت در صورت ناقص و یا معیوب شدن مال..... ۶۴.....

۱-۱۱-۳: پرداخت بدل در صورت وجود عین و عدم امکان رد آن..... ۶۵.....

۱-۱۱-۴: پرداخت معادل در صورت تلف عین..... ۶۵.....

نتیجه..... ۶۶.....

فصل دوم: قاعده اتلاف

۲-۱: الفاظ مرتبط با اتلاف..... ۶۹.....

۲-۱-۱: تقویت..... ۶۹.....

۲-۱-۲: تفریط..... ۶۹.....

۲-۱-۳: تعدی..... ۶۹.....

۶۹.....۴-۱-۲: غضب

۷۰.....۵-۱-۲: اضرار

۲-۲: مفردات قاعده

۷۱.....۱-۲-۲: اتلاف

۷۳.....۲-۲-۲: مال

۷۵.....۳-۲-۲: ضمان

۳-۲: مستندات قاعده

۷۷.....۱-۳-۲: کتاب

۸۰.....۲-۳-۲: روایات

۸۰.....۱-۲-۳-۲: باب احترام مال مسلمان

۸۱.....۲-۲-۳-۲: باب حدود

۸۱.....۳-۲-۳-۲: باب دیات

۸۲.....۴-۲-۳-۲: باب شهادت زور

۸۲.....۵-۲-۳-۲: باب اجیر

۸۲.....۶-۲-۳-۲: باب عتق

۸۲.....۷-۲-۳-۲: مسؤلیت صاحبان پیشه

۸۳.....۸-۲-۳-۲: باب رهن

۳-۳-۲: بناء عقلاء..... ۸۴

۳-۳-۲: اجماع..... ۸۴

۳-۳-۲: عموم اوله نفی ضرره..... ۸۵

۴-۲: شروط ضمان اتلاف

۴-۲-۱: تحقق موضوع اتلاف:..... ۸۶

۴-۲-۲: بابت داشتن متلف..... ۸۷

۴-۲-۳: دخالت انسان به صورت مستقیم یا غیر مستقیم..... ۸۸

۴-۲-۴: تعلق متلف به غیر..... ۸۸

۴-۲-۵: اتلاف از روی حق نباشد:..... ۸۸

۴-۲-۶: اتلاف غیر مشروع باشد:..... ۸۹

۴-۲-۷: مال باید محترم باشد..... ۸۹

۵-۲: حالات اتلاف

۵-۲-۱: اتلاف عادی و اضطراری..... ۹۱

۵-۲-۲: تعدد مباشر..... ۹۱

۵-۲-۳: مباشرت حیوان در اتلاف..... ۹۲

۵-۲-۴: اتلاف متقابل..... ۹۲

۵-۲-۵: اتلاف موقوفات و اموال دولت..... ۹۳

۹۴..... ۲-۵-ع: اتلاف به سبب ترک اتقافه.....

۲-ع: قلمر وقاعده

۹۵..... ۲-۶-۱: عمد و خطایا علم و جهل.....

۹۶..... ۲-۶-۲: ضمان مجنون و خردسال.....

۹۶..... ۲-۶-۳: شمول قاعده نسبت به شخص امین.....

۹۷..... ۲-۶-۴: محدوده موضوع قاعده.....

۲-۷: تقسیم اتلاف از جهت وضعی و تکلیفی

۹۹..... ۲-۷-۱: جواز از هر دو لحاظ تکلیفی و وضعی.....

۱۰۱..... ۲-۷-۲: جواز از جهت تکلیف.....

۱۰۲..... ۲-۷-۳: جواز از جهت وضعی.....

۱۰۳..... ۲-۷-۴: ممنوعیت از هر دو لحاظ تکلیفی و وضعی.....

۲-۸: ضمان منافع

۱۰۴..... ۲-۸-۱: منافع مستوفات.....

۱۰۶..... ۲-۸-۲: منافع غیر مستوفاه.....

۱۰۷..... ۲-۸-۳: رفع یک اشکال.....

۱۰۸..... ۲-۸-۴: ضمان منافع انسان.....

۲-۹: جایگاه اذن در اتلاف

۱۱۱..... ۲-۹-۱: اذن قانونی.

۱۱۱..... ۲-۹-۲: اذن مالک.

۱۱۱..... ۲-۹-۳: اذن در تصرف موجب خسارت مالک.

۱۱۲..... ۲-۹-۴: اذن در تصرف موجب زیان به شخصی ثالث.

۲-۱۰: آثار اتلاف

۱۱۳..... ۲-۱۰-۱: استحقاق عقوبت.

۱۱۳..... ۲-۱۰-۲: کناره.

۱۱۳..... ۲-۱۰-۳: تحقق قبض.

۱۱۴..... ۲-۱۰-۴: تحقق رد در عقد فضولی.

۱۱۴..... ۲-۱۰-۳: فسخ عقدا امضای آن.

۱۱۵..... ۲-۱۰-۳: ترتب حق خیار.

۱۱۵..... ۲-۱۰-۴: بطلان عقد.

۱۱۶..... نتیجه.

فصل سوم: قاعده تسبب

۱۱۸..... ۳-۱: مفاهیم.

۱۱۹..... ۳-۱-۱: مفهوم لغوی سبب.

۱۱۹..... ۱-۱-۳: تعریف اصطلاح سبب در فقه.....

۲-۳: جایگاه قاعده تسبب

۱۲۲..... ۱-۲-۳: انکار قاعده تسبب.....

۱۲۳..... ۲-۲-۳: ارجاع قاعده تسبب به اطلاق.....

۱۲۳..... ۳-۲-۳: قاعده مستقل از اطلاق.....

۳-۳: مستندات قاعده

۱۲۵..... ۱-۳-۳: اجماع.....

۱۲۵..... ۲-۳-۳: روایات.....

۴-۳: انواع سبب

۱۳۱..... ۱-۴-۳: اطلاق به سبب سرایت.....

۱۳۱..... ۲-۴-۳: اطلاق به سبب تقصیر.....

۱۳۲..... ۳-۴-۳: اطلاق به واسطه انجام کار غیر مجاز.....

۵-۳: اجتماع اسباب

۱۳۳..... ۱-۵-۳: ضمان سبب مقدم در تأثیر.....

۱۳۴..... ۲-۵-۳: سبب مقدم در وجود.....

۱۳۴..... ۳-۵-۳: ضمان حر و سبب.....

۱۳۵..... ۴-۵-۳: ضمان سبب مؤخر در وجود.....

۱۳۵.....۲-۵-۵: ضمان سبب اقوی.

۱۳۷.....۲-۵-۶: اجتماع اسباب در حقوق موضوعه.

۱۳۷.....۲-۵-۶-۱: تساوی حوادث (شرط ضروری).

۱۳۸.....۲-۵-۶-۲: شرط متصل به نتیجه (سبب نزدیک و بی واسطه).

۱۳۸.....۲-۵-۶-۳: نظریه سبب مقدم در تاثیر.

۱۳۹.....۲-۵-۶-۴: نظریه ی سبب معارف و اصلی (شرط مناسب یا کافی نتیجه).

۲-۶: سبب و مباشر

۱۴۲.....۲-۶-۱: اجتماع سبب و مباشر.

۱۴۲.....۲-۶-۱-۱: مباشر اقوی از سبب باشد.

۱۴۳.....۲-۶-۱-۲: سبب اقوی از مباشر باشد.

۱۴۳.....الف: غرور.

۱۴۳.....ب: اکراه.

۱۴۴.....ج: جهل.

۱۴۵.....د: اضطرار.

۲-۷: سبب و شرط

۱۴۷.....۲-۷-۱: اجتماع سبب و شرط.

۸-۳: تردید در عوامل موجب ضرر

۱۵۱..... ۱-۸-۳: عامل مرد میان عوامل غیر محدود

۱۵۱..... ۲-۸-۳: عامل مرد میان عوامل محدود

۱۵۲..... ۱-۲-۸-۳: قرصه

۱۵۲..... ۲-۲-۸-۳: قاعده تضيف

۹-۳: مبانی مسئولیت در قواعد اتلاف و تسبیب

۱۵۴..... ۹-۳: تقصیر

۱۵۶..... ۹-۳: نظریه خطر

۱۵۹..... نتیجه

۱۶۰..... فرصت منافع

مقدمه

فقه دریای بی کرانی است که فقهاء و محققان زیادی از آغاز ظهور اسلام تا به حال به تحقیق و تتبع در آن پرداخته اند که هزاران کتاب و رساله غنی، میراث عظیم ماندگاری است که گویای این مطلب می باشد. در مورد فقه شیعه اگرچه منابع استنباط محدود به کتاب، سنت، اجماع و عقل است، اما قواعد و اصول استنباط و فقاهاست نیز از اول نقش بسزایی داشته است.

قواعد فقهی، مانند دیگر عناصر استنباط، در عرصه حل مشکلات فقهی و حقوقی، نتایج ارزنده ای را در برداشته است به طوریکه می توان قواعد فقهی را از ارکان اجتهاد دانست که هم فقیه را در استنباط توانا می کند و هم اجتهاد او را جهت می دهد.

بنابراین به نظر می رسد، بهترین راه اطلاع و آگاهی از جزئیات و فروع فقهی، فراگیری قواعد فقهی می باشد و به میزان احاطه به قواعد فقهی است که توانایی و اشراف هر فقیه سنجیده و رونق فقه آشکار می گردد.

و همچنین در بسیاری از مسائل مستحدثه که در حال حاضر مطرح بوده و بالطبع در کتب فقهی قدما نیز طرح نشده، با احاطه بر قواعد فقهی و با کمک این قواعد می توان حکم مسائل مستحدثه را بدست آورد.

با توجه به مطالب فوق، ضرورت و اهمیت بحث و بررسی هرچه بیشتر پیرامون قواعد فقهی بر کسی پوشیده نیست و در این راستا در صدد برآمدن تا چند مورد از قواعد فقهی را با رویکردی بر نظرات امام خمینی (ره) که نگرش کم نظیر ایشان به مبانی و مسائل فقهی تحولی بنیادین در تمامی ابعاد و زوایای فقه ایجاد کرد به گونه ای که فقه به شکلی پویا و کارآمد در سیستم حکومت اسلامی قابلیت اجرا به خود گرفت، در حد توان خود مورد تحقیق و بررسی قرار دهم تا بدین طریق توانسته باشیم گام کوچکی را در راه اعتلاء و نشر مباحث فقه جعفری برداشته باشیم.

این قواعد عبارتند از: ضمان ید، اتلاف و تسبیب، که تحت عنوان کلی "موجبات ضمان قهری" نیز از آنها یاد می شود.

تعریف مسئله

از اسباب ضمان قهری، ضمان ید می باشد که بر پایه آن، گیرنده مال غیر، ضامن آن بوده و ملزم به رد عین یا مثل و یا قیمت آن می باشد.

یکی دیگر از اسباب ضمان، اتلاف است که با توجه به مفاد آن، هرگاه شخصی مال دیگری را از بین ببرد هرچنان که بر آن مال ید و تسلطی نداشته باشد- ضامن خواهد بود. و به موجب اطلاقات ادله این قاعده، در پدید آمدن نوع ضمان، به هیچ وجه عنصر عمد و مقصد دخالت ندارد.

تسبیب نیز یکی دیگر از اسباب ضمان می باشد، در حقیقت نوعی از اتلاف است به این تعبیر که در اتلاف شخص بالمباشره باعث اتلاف مالی می گردد، ولی در تسبیب، عمل مسبب مع الواسطه سبب می شود که مال غیر از بین برود.

در ذیل هر قاعده، نگرش های ویژه حضرت امام (ره) به آن قاعده از جهات مختلف مورد توجه قرار گرفته است و ضرورت بحث از قواعد فقهی در آثار امام خمینی (ره) متفرع بر ویژگی های نگرش ایشان به فقه و مبانی فقهی است.

طرح سوال های اصلی تحقیق

- ۱- مقصود از ید در قاعده علی الید چیست؟
- ۲- آیا عمد و جهل در ضمان ید تاثیری دارد؟
- ۳- مقصود از اتلاف، اتلاف حقیقی است و یا اتلاف حکمی را نیز شامل می شود؟ نظر امام خمینی (ره) در این مورد چیست؟
- ۴- تفاوت بین ضمان ید با ضمان به اتلاف چیست؟
- ۵- قواعد اتلاف و تسبیب مبتنی بر کدام نظریه هستند؟ خطر یا تقصیر؟

فرضیه های اصلی تحقیق

- ۱- مقصود از ید در قاعده علی الید، استیلاء و تسلط است و به لحاظ این که غالب سلطه بر اشیاء از طریق دست انجام می گیرد تعبیر به ید شده است.
- ۲- در ضمان ید، فرقی بین حالت جهل و عمد، وجود ندارد و همچنین عمد و غیر عمد، یعنی در هر دو صورت شخص ضامن است و جهل به حکم، رافع مسئولیت نمی باشد.
- ۳- بسیاری از فقها، قاعده اتلاف را ویژه اتلاف حقیقی دانسته اند و اتلاف حکمی را داخل در قاعده ندانسته اند، اما امام (ره) فائند که در موارد اتلاف حکمی نیز، اتلاف جاری می شود.
- ۴- فرق قاعده اتلاف و ضمان ید، در این است که در اتلاف محور مسئولیت از بین بردن مال دیگری است و این ملازمه با تصرف در مال ندارد، ولی در ضمان ید، مسئولیت متوقف بر اتلاف و از بین بردن مال نیست بلکه صرف وضع ید و تصرف و استیلاء بر مال غیر موجب ضمان می شود.
- ۵- اتلاف مبتنی بر نظریه خطر یا مسئولیت عینی است، ولی تسبیب مبتنی بر نظریه تقصیر می باشد.

سوابق پژوهشی موضوع

فقیهان از دیرباز، در عملیات استنباط و استخراج احکام به قواعد فقه اهمیت می دادند و تلاش آنها این بود که مسائل فقه را تحت عنوان کلی درآورند و شعاع و محدوده هر قاعده را مشخص نمایند.

در همین راستا، این سه قاعده نیز در کتاب های فقهی مختلف بحث شده، و این پایان نامه درصدد است علاوه بر تحقیق و بررسی قواعد مذکور در متون فقهی، مروری بر نظریات امام خمینی (ره) نیز کرده و ضمناً مواد قانونی مربوط به هر بحث را نیز در ذیل آن مطرح بنماید.

روش و مراحل انجام کار

روش تحقیق در این رساله، روش کتابخانه ای است که ابتدا به شناسایی منابع و مآخذ و مطالعه کتاب های مرتبط با موضوع و مقالات و آثاری که در این زمینه کار شده اند، پرداخته و بعد با بررسی و تحقیق منظم و دقیق این آثار و منابع، فیش برداری و طبقه بندی موضوعی فیش ها را انجام داده و در آخر با پاک نویسی کردن و ویرایش دست نوشته، پایان نامه را تدوین نمودم.

فصل اول :

قاعدہ ضمان يد (على اليد)

قاعده: ضمان يد(علی الید)

مقتضای اولیه تصرف و یا استیلا بر مال دیگری این است که متصرف و مستولی در مقابل مالک ضامن است یعنی در صورت بقاء، مکلف به بازگرداندن عین مال و در صورت تلف یا نقص مکلف به جبران خسارت می باشد.

از جمله قواعد فقهی که در این راستا مطرح شده است قاعده علی الید یا ضمان ید^۱ می باشد که به موجب آن هر کسی بر مال دیگری دست یابد، بدون آنکه از طرف مالک مأذون باشند، موظف به رد عین مال به صاحب آن، و در صورتی که عین آن موجود نباشد یا دسترسی بدان نداشته باشد، مکلف به برگرداندن مثل یا قیمت آنست.^۲

اساس این قاعده روایتی است که از رسول اکرم (ص) نقل گردیده است بدین مضمون که: ”علی الید ما أخذت حتی تودیة“^۳ و علماء در بسیاری از مسائل به این قاعده تمسک جسته اند که در بحث های آتی به طور کامل این حدیث را بررسی خواهیم کرد از جمله موارد استعمال این قاعده این است که چنانچه که فردی مال مجهول المالك را از سوی مالک به فقیری دهد و سپس مالک پیدا شود، پیدا کننده مال، مشمول حدیث مزبور است و بنابراین در مقابل مالک ضامن است و یا مثلاً این که، هرگاه کسی مالی داشته باشد و بداند که مقداری از مالش متعلق به دیگری است و مالکش را شناسد یا مالک مال مجهول باشد، سپس به منظور اباحه مال خود، مطابق قواعد باب خمس، مال

^۱ . نراقی، احمد، عوائد الایام، قم، مکتب الاعلام الإسلامی (دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)، چاپ اول، ۱۴۱۷ ق، ص ۳۱۵- مراغه ای، عبدالفتاح، العناوین، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، چاپ اول، ۱۴۱۸ ق، ج ۲، ص ۴۱۵- فاضل لنکرانی، محمد، القواعد الفقهیه، قم، مرکز فقه الاثمه الاطهار، چاپ دوم، ۱۴۲۵ ق، ج ۱، ص ۸۳- موسوی بجنوردی، (آیت الله) سید محمد میرزا حسن، القواعد الفقهیه، تحقیق مهدی مهریزی و محمد حسین درایتی، قم، نشر الهادی، چاپ اول، ۱۴۱۹، ج ۴، ص ۵۳- مکارم شیرازی (آیت الله)، ناصر، القواعد الفقهیه، قم، انتشارات مدرسه امام امیرالمومنین (ع)، چاپ دوم، ۱۴۱۱ ق، ج ۲، ص ۲۳۱- طباطبایی، سید محمد تقی (آل بحر العلوم)، بلغه الفقیه، تهران، مکتبه الصادق، چاپ چهارم، ۱۴۰۳ ق، ج ۳، ص ۲۹۱.

^۲ . نراقی، عوائد الایام، ص ۳۱۵- طباطبایی (حکیم)، سید محسن، مستمسک العروه الوثقی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، چاپ چهارم، ۱۳۹۱ ق، ج ۹، ص ۲۳۶- بروجردی، مرتضی، المستند فی شرح العروه الوثقی (تقریرات بحث سید ابوالقاسم موسوی خوئی)، قم، مؤسسه احیاء آثار امام خوئی، ۱۴۲۱ ق، ج ۲۴، ص ۵۱- بحر العلوم، عزالدین، سیدعلی، بحوث الفقیه (محاضرات آیت الله شیخ حسن حلّی)، بیروت، دارالزهراء، چاپ دوم، ۱۹۷۳ م، ص ۳۶.

^۳ . شیبانی، احمد بن حنبل، المسند، بیروت دارالفکر، چاپ دوم، ۱۴۱۴ ق، ج ۷، ص ۲۴۸- ترمذی، محمد بن عیسی، سنن الترمذی (الجامع الصحیح)، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۱۵ ق، ج ۳، ص ۵۶۶- ۱۲۶۹- بیهقی، احمد بن حسین، السنن الکبری، بیروت دارالمعرفه، ۱۳۴۴ ق، ج ۸، ص ۴۹۵- ۱۱۷۱۳.

خود را تخمیس نماید و خمس آنرا بدهد و سپس مالک معلوم گردد، در این صورت وی در قبال مالک ضامن است و باید مال او را به وی بدهد.